

Uzaq deyil, əzizlər, vərəqlər dönər,
Həyatımız dəyişər, dünya çevrilər!

Bəyani hal: Ərbabi-kəmal və əshabi-məqal həzrətlərində müəyyən və müsəlləmdir ki, qədəm qoyduğumuz əsri-haliyyə islamiyyət aləminə on dördüncü qərn məhsul olur. Və vüsuli-ərbəə tibqində şühur sənaviyə kimi füsulli qürun tərtib vermək və hər üç qərnə maarif aləminə fəsl məlhuz etmək ələs-səbilül-icəmal mütəbiqi-hal və müvafiqiməqal görünür və cəmi əşxas təvərişünas nəzərində mə'lumdur ki, sərvərinas Peyğəmbər axirüz-zəmanın bi'sət zamanından üç qərn keçmişə kimi filhəqiqə aləmi-islamiyyət və gülzari-mə'rifət üçün bahari-bəhcəşiarimış. Belə ki, məzmunundur məşhun kəlam, hikmət nizam həzrəti-xeyrül-ən'am ki, "Xeyrülqürun qərnə" buyurmuşlar, icmalən bu barədə bürhani-qate'dir.

Bir mərtəbədə ki, Rəsuli-mədəni dünyayi-dənidən rihlət buyurandan sonra üçüncü qərnin axırına kimi cəmi bilad içrə məkatib və mədaris tə'mir edilib hər yerdə bəqədri-ülüm və nəşri-kəmalat olub elm təhsilində sə'y ehtimam edib maarif kəsb etməkdə əsla təkahül və təsahül etməyib bir an gəflətdə bulunmadılar. Lakin dördüncü və beşinci qərnə lifə və əqaidi-mütəfərriqə islam içində müntəşir olub, tərəqqi və pişrəft aləminə böyük bir mane vəqə oldu.

Yavaş-yavaş gülzari-maarif solub və şəm'i-mədəniyyət xamuş olub doqquz qərn dəxi tabistan və xəzan və zimistan təbəqində cəhalət və gəflət ilə keçib on ikinci qərnin axırına kimi bu minval üzrə qaldı. On üçüncü qərn islamiyyət aləminin ikinci baharının əvəli məhsul olduqda "Yevropa" tərəfindən gülsəni-təməddünə bəhəsəb zahir itixsarən bir nəsimi-həyatbəxş əsüb puç və fəna olmuş gül və giyahə tazadən hərəkət verib fəqət nəşvü nūma məqamına götürdü, yə'ni xabi-nazə getmiş xumar gözlərə bəsirətəfza olub ibdaati-ədidə və itiraati-cədidəni görməyə müzləm və pambuq tıqlmış qulaqları açib nəğəmati-mövzun və əsvati-gunagunu eşitməyə məcbur etdi. Həmin bu beşdən bir hissəsini teyy etdiyimiz 14-cü qərnə ki, maarif baharının və təməddün gülzarinin ikinci qərnə məhsul olur, qərnə-tərəqqiyat və əsri-kəmalat deyilir ki, ənvəri-maarif yer yüzünü mütləq əhatə qılıbdır, belə ki, qət'əati-ərzin bə'zi şö'bələrində ələlxüsus Qafqazda vəqə olan müsəlmanlar sükunət etdiyini bəldədə rus lisasında növbənöv məktəblər tə'sis olunub yeddi-səkkiz yaşında balaca balalar gunagun ulum və fūnun təhsil etməyə talib və rağib olub, pərvanəsifət şəm'imə'rifət dövrəsində kəsrəti-iştiyaqdan məqami-əhtiraqdadılar.

Lakin bu nəşvünūma edən güllüstani-səfadə tazə pərvəriş tapmış növnihalları və şaxeyi-elm və ədəbdə tərtibiyə hasil etmiş qönçə gülləri və müəttər çiçəkləri gülsəni-islamiyyətə kənardan vəqə olan ulum və əlsineyi-düvəli-xaricəni kəsb edib dərəcəyi-təkmilə yetirməkdən və xəru xəs misal miləli-əcnəbiyyənin əqaid və arainin tazə göyərüb səbz olmuş gül və giyahə istilasını hər halda nəzərdə tutub müharisət və mühafizət etmək lazım, bəlkə vacibdir. Tainki cüz'i tərpətməklə gülsəni-islamiyyət və mədəniyyətə xələl yetişib bilmərrə ayaq altında paymal olmasın. Şeyx Sə'dinin bir neçə əbyatı münasibi-hal görünür:

Təzə kök atan ağac bu gün çox zəif olar,
Azacıq güclü bir əl onu yerdən qoparar.
Başına buraxsan bir müddət, fikir verməsən,
Dünya yığılsa belə kökdən çətin sarsıdar.
Suyu başdan bel ilə kəsmək heç çətin deyil,
Su artsa fillə keçmək olmaz, hər keçən batar.

Filvaqə' müləhizə məqamında əvvəl tühuliyətdən göz açmamış vino, pivə, süd, su içkidir deyib təhsilə məşğul olan müəllimin əvvəlcə

şəriətdən müttələ olmamaq səbəbinə axırda şübhə-əlyəhud olub islamiyyət
aləmindən bixəbər qalmağına heç məzəmmət və mələmət yeri yoxdur:

Bu gün öldür düşməni, bacarığın əgər var,
Qılgıcım alov olsa bir dünya onda yanar.

Pəs bu surətdə əbnayi-vətən üçün lazımdır ki, əvvəlcə vətən dili olan türk dilini bə'zi ruznaməcat və məktubat oxumaqdan ötrü öyrənmək və saniyən fars dilini bir para əhadis və xəbər məzmununa aşına olmaqdan ötrü oxumaq, salisən ərəb lisanını Qur'ani- məcidiñ mə'nasına müttələ olmaqdan ötrü təhsil etmək və rabeən rus dilini ki, dövləti əliyyəyi-imperatoru da təfhim və təfəhhümdən ötrü bə'zi məvariddə həqiqət cümleyi- ləvazimatdan ədd olunur, kəsb etmək lazım və dərkardır.

Və əgər nəzərə alınsa cədidül-ixtira elmlər Qafqas şö'bəsində rus dilindən maəda məzburətül-fövq dillərin heç birində yazılıb dərc olunmayıb, fəqət fikri-bihudə və xəyali- bımə'nidir, çünki türk dilində osmanlıca nəzərdə olan ülumi-mütənəvvəə kəmayənbəği mütəəddid kitablarda mündəric və məzbutdur. Pəs bu halda layiqi- insaf və şayanimürvətdir ki, on il, bəlkə ziyadə təhsil etmiş əşxas görürsən türk dilində yazılmış "Şərqi-rus" ruznameyi-mübarəkəsindən iki sətir oxuyub məzmunundan müttələ olmaqdan aciz və bir neçə kəlmə vətən dilində mətəb əda etməkdə qasirdir. Və gah-gah əzruyi- təfənnün güzarları məsacid və mə'nabirə düşüb üləmayi-ə'lamdan bə'zi mətalib və təhqiqaət eşidib mə'nasını anlamayan surətdə babətindən könlündə islamiyyətdə olan cüz'i şövq və rəğbəti də kəsilir. (Əl-mər'ü ədüvvün lima cəhiləhd – kişi bilmədiyi şeyə düşməndir) Və bə'zi bisavad mollalardan sadə ləfzlər ilə əqlimizə sıışmayan zəif rəvayətlərdən eşidib məsciddən çıxanda əsnai-söhbətdə onun sözlərini özü üçün əsbabiməzə və mayeyi istehza qərar verir və bir para müridlərə bu müsəlman oğlu müsəlman, müsəlman millətinin və əbnayi-vətənin halına yanıb tərəqqi və təməddün fikrində olur. Bir surətdə ki, islamiyyət nə deməkdir, əbədən itiləi olmayıb əsla məqami- e'tinada bulunmayıb.

(“Şərqi-Rus” qəzeti, 27 avqust 1904) Rasizadə